

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

С. М. Мохончук
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник Головного управління юстиції
у Харківській області

УДК 341.485

ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ: ІСТОРИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КОНВЕНЦІАЛЬНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Розглядається становлення кримінально-правової кваліфікації злочину геноциду. Подано історію появи терміну, його доктринальний розвиток в правовому науковому полі та конвенціональне закріплення.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, злочин проти миру та безпеки людства, геноцид, кримінально-правова відповідальність.

Геноцид є одним з найстаріших і найганебніших злочинів відомих людству з прадавніх часів. Історії відомі факти винищення народів за їх расову, національну або релігійну належність, соціальний стан тощо.

Поняття “геноцид” часто асоціюється з найнегативнішими, а деколи, навіть, з жахливими проявами людської діяльності. Дійсно, коли спершу звертаємось до етимологічного значення цього слова, то побачимо, що воно є складним і походить від грецького “*genos*” (“плем’я”, “рід”) і латинського “*caedo*” (“знищую”, “вбиваю”). Такий термін в першій половині ХХ ст. запропонував польський юрист Р. Лемкін, вкладаючи в це поняття “координований план різних дій, спрямованих на винищення життєво важливих засад існування національних груп як таких” [1 с. 9; 15, с. 373].

У вітчизняній науковій думці саме слово “геноцид” до 1960 року в тлумачних словниках було відсутнім. Вперше воно зустрічається в словнику російської мови С. І. Ожегова, який визначає геноцид як “знищення окремих груп населення, цілих народів за расовими, релігійними чи національними мотивами” [2, с. 98]. Характерним є те, що саме таке розуміння геноциду збереглося і до сьогодні. Слід тільки зазначити, що на думку правознавців, геноцид є “крайньою формою перетворення расистської ідеології в життя. Пропаганда расистської ідеології неминуче призводить до геноциду, якщо такий пропаганді не вдається покласти край” [3, с. 9].

Друга світова війна показала, що практика знищення груп людей в залежності від їх расової, національної і релігійної приналежності була державною політикою

нацистської Німеччини, що отримало належну оцінку на Нюрнберзькому процесі. Тільки після Другої світової війни геноцид був кваліфікований як найтяжчий злочин проти людства.

В основу міжнародно-правових документів про геноцид покладені основні принципи Нюрнберзького і Токійського воєнних трибуналів. Геноцид був визначений як “навмисне і систематичне знищення расових чи національних груп цивільного населення на певних окупованих територіях з метою знищити певні раси і прошарки націй і народностей, расових і релігійних груп” [4, с. 147–148]. Проте сам термін “геноцид” в Статуті і вироку Нюрнберзького трибуналу не вживався. Однак, як справедливо відзначав правознавець А. Н. Трайнін, “в розумінні Нюрнберзького Міжнародного воєнного трибуналу геноцид — це система злочинних дій, які направлені на фізичне знищення групи населення” [2, с. 409]. Масові вбивства і звірства вчинялись не тільки з метою придушення опозиції і опору німецьким окупаційним військам. В Польщі і Радянському Союзі ці злочини були частиною плану, який полягав у прагненні позбавитись від всього місцевого населення шляхом вигнання і знищення його. Метою таких дій були наміри колонізувати німцями територію, яка звільнилась. Виходячи з цих положень, А. Н. Трайнін зробив висновок про те, що до геноциду відносяться дії, спрямовані на знищення окремих расових, національних чи релігійних груп [2, с. 74].

Проблема встановлення складових злочину і відповідальності за геноцид у післявоєнний період визначалася, з одного боку, необхідністю надати оцінку жахливим його проявам з боку фашистської Німеччини, а з іншого — метою народів було запобігти здійсненню злочинів геноциду у майбутньому. Світовій спільноті стало зрозуміло, що політика геноциду попирає міжнародне право.

Розглянемо основні історичні етапи термінологічного визначення, кваліфікації злочину геноциду та його конвенціонального закріплення у міжнародному кримінальному праві. 11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка визнала геноцид злочином, що засуджується всім цивілізованим світом. Ця резолюція вперше надала диференційоване визначення геноциду як міжнародного злочину. Зокрема зазначалося: “Геноцид означає відмову у визнанні права на існування цілих людських груп подібно тому, як вбивство людей означає відмову у визнанні права на життя окремих людських істот; така відмова у визнанні права на існування ображає людську совість, викликає значні втрати для людства, яке втрачає культурні та інші цінності представлені цими людськими групами і суперечить моральному закону, духу і меті Об’єднаних Націй” [5, с. 74]. У резолюції проголошувалося, що геноцид, з точки зору міжнародного права, є злочином, за здійснення якого головні винні і співучасники підлягають покаранню незалежно від того, є вони приватними особами чи державними посадовцями. Не мають значення й мотиви здійснення злочину: релігійні, расові, політичні тощо.

Слід зазначити, що перша резолюція ООН з питання боротьби з геноцидом, хоча й мала низку позитивних положень (зокрема визнання геноциду міжнародним злочином, пропозиція про включення у внутрішнє законодавство норм, що переслідують геноцид, заклик до міжнародного співробітництва у боротьбі з геноцидом), мала й певні недоліки. До їх числа слід віднести те, що резолюція певним чином відривала боротьбу з геноцидом від боротьби за заборону пропаганди расизму.

Інтерес для сучасного дослідження геноциду, еволюції правових поглядів на цей злочин проти людства має, на нашу думку, проект, представлений Генеральним Секретарем ООН, проаналізований визнаним знавцем правового визначення злочину геноциду М. Андрюхіним [3, с. 9]. У проекті до фізичного геноциду зараховувалося не тільки безпосереднє винищення людей шляхом розстрілу, але й інші засоби позбавлення життя. Ці положення в проекті конвенції формулювалися таким чином.

Нанесення смерті членам групи або нанесення шкоди їх здоров'ю, або тілесних пошкоджень шляхом:

- а) групового винищення або індивідуальних страт;
- б) створення таких умов життя, що полягають у нестачі необхідного житла, їжі, гігієнічного й медичного обслуговування або у примушенні до надмірної праці або фізичному напруженні, яке прирікає індивідумів на послаблення і смерть;
- в) нанесення каліцтва або проведення біологічних експериментів що не мають за мету лікування;
- г) позбавлення всіх засобів існування шляхом конфіскації майна, пограбування, заборони на працю, відмови у наданні житла і постачання, які доступні для інших мешканців даної території.

І хоча, на нашу думку, спроба визначити дії геноцидного характеру представляє певний інтерес, все ж слід зауважити, що у їх складі є й такі, які можуть застосовуватися як в геноцидних діях, так і бути засобом для досягнення мети, що не має нічого спільного з геноцидом. Зокрема формування пункту, що містить у якості ознаки геноциду конфіскацію майна або пограбування, є досить дискусійним. А. Н. Трайнін зазначав, що такий підхід до визначення геноциду є “політичним і правовим перекрученням дійсності: конфіскація є звичайно карою за здійснення злочину, а пограбування є самостійним злочином, що потребує покарання” [2, с. 259].

Поряд з фізичним конвенціонального затвердження потребував і біологічний геноцид, що стало зрозуміло людській спільноті після активного його застосування гітлерівськими загарбниками під час Другої світової війни. Був створений арсенал засобів біологічного геноциду і накопичений небачений до цього часу людством досвід створення умов для вимирання рас і націй. Біологічним геноцидом була боротьба з дітонародженням шляхом повного розділення осіб різної статі, заборона шлюбів, насильницьке здійснення абортів, злочинна стерилізація і кастрація, а також інші засоби фізичного калічення людей з метою недопущення подальшого розвитку переслідуваної раси або нації.

У перших проектах конвенції формулювання складу злочину біологічного геноциду було досить неоднозначним. Зокрема це стосувалося пункту, який проголошував геноцидом “створення перешкод для шлюбу” [2, с. 35]. Останнє могло отримати неоднозначне трактування при кваліфікації злочину як у міжнародному, так і національному кримінальному праві.

З позицій сьогодення досить актуальною представляється пропозиція радянської делегації, яка домагалася включення в текст конвенції визначення національно-культурного геноциду, під яким би розумілися всі умисні дії з наміром знищити мову, релігію або культуру будь-якої національної, расової або релігійної групи за ознакою національного або расового походження або віросповідання. До дій, що кваліфікувалися б як національно-культурний геноцид пропонувалося віднести:

- а) заборону користуватися національною мовою такої групи у повсякденному житті або у школах, заборону друкування і розповсюдження видань на мовах такої групи;
- б) знищення бібліотек, музеїв, шкіл, історичних пам'ятників, споруд, призначених для потреб релігійних культів або інших культурних споруд і предметів культури такої групи, а також недопущення користування ними [5, с. 45].

Досить дискусійним був розгляд включення в перелік груп, до яких може застосовуватися геноцид, поряд з національними, етнічними і расовими також і політичних груп. Однак у кінцевому тексті конвенції така норма не була закріплена.

Надзвичайно важливим питанням під час роботи над конвенцією було визначення відповідальності осіб, які, не заперечуючи самого факту здійснення злочину, посилалися на те, що вони діяли у відповідності до наказу вищого

керівництва. Слід зазначити, що пануюча в науці міжнародного права доктрина з цього питання декларує позицію, що наказ зверху ні в якому разі не звільняє особу, що здійснила злочин, від відповідальності. Між тим, деякі правознавці вважали подібний наказ дещо пом'якшуючою обставиною при визначенні відповідальності виконавців. Зокрема таку думку підтримували юристи П. Гугенхейм, Е. Давид, Д. Дербі, Х. Лаутерпахт, М. Філіпсон тощо [5, с. 35–36].

Активно дискутувалися питання, пов'язані з визначенням відповідальності за пропаганду геноциду, за включення до конвенції статей, що передбачують відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі і чвар, а також заборону діяльності організацій, які займаються подібною діяльністю.

Після розгляду багаточисельних проектів і дискусій, Організація Об'єднаних Націй прийняла низку рішень стосовно геноциду, серед яких основними є:

— Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. (надалі — Конвенція про геноцид) [6];

— Конвенція про незастосування строку давності за воєнні злочини і злочини проти людства 1968 р. [7].

У ст. 1 Конвенції про геноцид проголошувалося, що сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид незалежно від того, здійснений він у мирний чи воєнний час є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язані застосовувати міри попередження і покарання за його здійснення.

Конвенційно закріплено визначення геноциду, до якого відносять дії, що здійснюються з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу. У конвенції вказувалося, що є караними не тільки геноцид, але й змова з метою його здійснення, пряме й публічне підбурювання до геноциду, замах на здійснення геноциду і співучасті в ньому.

Ст. 4 визначає, що особи, що здійснюють геноцид або підготовчі до нього дії (змова, підбурювання, співучасті тощо) підлягають покаранню незалежно від того, є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами.

У ст. 6 формулюється юрисдикція у справах про злочини геноциду. Встановлюється, що особи, які звинувачені у здійсненні геноциду, повинні притягатися до відповідальності компетентним судом тієї країни, на території якої було здійснене це діяння. Але конвенцією передбачено і альтернативу: віддання осіб винних у геноциді до міжнародного кримінального суду, який, як сказано у конвенції, може мати юрисдикцію по відношенню сторін, що визнали юрисдикцію такого суду.

З метою полегшення видачі зацікавленим державам осіб, що винні у геноциді, конвенція встановлює, що геноцид не розглядається як політичний злочин і сторони, які домовляються, зобов'язуються здійснювати екстрадицію у відповідності до свого законодавства і діючих договорів.

Важливим, на нашу думку, є встановлений конвенцією порядок вирішення спорів з питань тлумачення, застосування і виконання, у тому числі й тоді, коли відповідальність за здійснення геноциду передається на розгляд Міжнародного Суду за вимогою будь-якої зі сторін спору. Таким чином, на міжнародних договірних засадах встановлюється юрисдикція Міжнародного Суду, що, на думку правознавців, несумісне із суверенітетом держав [8, с. 78].

Варто відзначити, що всі міжнародно-правові акти відносно геноциду сприяли універсалізації як розуміння цього діяння, так і формулювання його юридичних ознак. В цьому відношенні геноцид відрізняється від багатьох інших злочинів міжнародного характеру, відповідальність за які регламентована в міжнародно-

правових документах.

Конвенційно встановлюється, що під геноцидом розуміються такі дії, які здійснюються з наміром знищити повністю або частково якусь національну, етнічну, расову або релігійну групу, зокрема:

- вбивство членів такої групи;
- нанесення серйозних тілесних пошкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- умисне створення для групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;
- заходи, розраховані на запобігання дітонародження у середовищі такої групи;
- насильницьке передавання дітей з однієї людської групи в іншу.

Таким чином, найбільш характерною кваліфікаційною ознакою геноциду є те, що знищення людей є засобом для винищення повністю або частково цілого народу, раси, нації. Зовнішньо не має різниці між вбивством у кримінально-правовому сенсі й тим вбивством, яке з точки зору конвенції, підпадає під визначення геноциду. Але у дійсності така різниця є. Кримінальний злочинець, готуючись до вбивства, завжди вибирає свою жертву у відповідності до поставленої мети. У тих випадках, коли здійснюється вбивство при геноциді, вибір жертви залежить тільки від одного — належності до тієї чи іншої расової, національної чи релігійної групи, яку бажають знищити. При цьому не має ніякого значення стать, вік, професія чи суспільний статус наміченої до вбивства особи.

Як зазначалось вище, об'єктом геноциду є безпека людства. Оскільки цей злочин загрожує безпеці існування расової, національної, етнічної чи релігійної групи, його основним безпосереднім об'єктом є безпека існування вказаних груп.

При цьому необхідно підкреслити, що безпека людства не пов'язана з наявністю чи відсутністю воєнних дій між державами. Дійсно, акти геноциду мали місце під час ведення локальних чи світових війн. Однак історія знає чимало випадків вчинення геноциду тієї чи іншої демографічної групи людей і в мирний час, більше того, ці дії здійснювали правлячі кола по відношенню до власного населення країни, наприклад, в Кампучії. Крім того, і міжнародно-правові документи вказують, що юридично кваліфікація акта геноциду жодним чином не залежить від того, вчинений він в мирний чи воєнний час, був проявом внутрішньої чи зовнішньої політики держави.

Тому вважаємо, що геноцид не обов'язково посягає на мирне співіснування держав у вузькому, формально-юридичному значенні цього терміну, а позиція авторів, які пов'язують геноцид з воєнними злочинами, вказуючи при цьому, що його основним безпосереднім об'єктом є "регламентовані міжнародним правом засоби чи методи ведення війни" [8, с. 300–301] є, на нашу думку, досить суперечливою і застарілою. Такий підхід до злочинів проти людяності був характерний під час Нюрнберзького процесу. У подальшому світова спільнота усвідомила необхідність юридично оформити заборону і покарання такої поведінки в мирний час, яка веде до масового знищення людських життів. Точка зору, згідно з якою основним безпосереднім об'єктом геноциду є безпека людства, висловлювалась і у спеціальній літературі [5, с. 522].

Важливим є й те, що у післявоєнний період ООН прийняла низку документів, спрямованих на боротьбу з базовими засадами геноциду як ганебного явища, зокрема проявами расизму і нацизму. У ст. 9 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [9] застуджуються всяка пропаганда і всі організації, засновані на ідеях, або теоріях вищості однієї раси або групи людей певного кольору шкіри, або етнічного походження і ті, які мають на меті виправдання або заохочення расової дискримінації в будь-якій формі. Вважаються злочинами проти суспільства

і караються за законом всякі підбурення до насилля або акти насилля як з боку окремих осіб, так і з боку організацій, що спрямовані проти будь-якої раси, або групи осіб іншого кольору шкіри, або етнічного походження. І хоча принцип відповідальності за потурання нацизму окремо не знайшов конвенціонального визначення, сучасне міжнародне кримінальне право надає достатньо засад для притягнення винних до відповідальності.

З позицій сьогодення необхідно оцінити надзвичайно велике значення термінологічного визначення і конвенціонального закріплення злочину геноциду, що позитивно позначилося на законодавчому закріпленні цих видів злочинів на рівні національних правових систем.

Список використаних джерел

1. *Lemkin, R. Le genocide* [Текст] / R. Lemkin // *Revue internationale de droit penal.* — 1946. — No. 10. — P. 373.
2. *Трайнин, А. Н. Защита мира и борьба с преступлениями против человечества* [Текст] / А. Н. Трайнин. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — 289 с.
3. *Андрюхин, М. Н. Геноцид — тягчайшее преступление против человечества* [Текст] / М. Н. Андрюхин. — М. : Гос. изд-во юр. лит., 1961. — 128 с.
4. *Ожегов, С. И. Словарь русского языка* [Текст] / С. И. Ожегов. — [15-е изд.]. — М. : Русский язык, 1984. — 780 с.
5. *Кибальник, А. Г. Лекции по уголовному праву* [Текст] / А. Г. Кибальник, И. Г. Соломоненко. — Ставрополь : Универ. тип., 2000. — 500 с.
6. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 09.12.1948 г. [Текст] // *Международное право в документах.* — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ИНФРА-М, 1997. — С. 273-276.
7. Конвенция о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26.11.1968 г. [Текст] // *Международное право в документах* — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ИНФРА-М, 1997. — С. 691-698.
8. *Акоев, К. Л. Уголовное право России (Общая и Особенная части)* [Текст] / К. Л. Акоев, Т. В. Пинкевич. — Ставрополь : Унив. тип., 2000. — 450 с.
9. *Нюрнбергский процесс* [Текст] : [сборник материалов в 8-ми томах]. — М. : Юрид. лит., 1987. — Т. 1. — С. 147-148.
10. *Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации* от 07.03.1966 г. [Текст] // *Международное право в документах.* — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ИНФРА-М, 1997. — С. 276-278.

Рекомендовано до друку кримінального права № 1
Національного університету "Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого"
(протокол № 9 від 15 червня 2011 року)

Надійшла до редакції 26.05.2011

Мохончук С. М. Преступление геноцида: историческое определение и конвенциональное закрепление в международном уголовном праве

Статья посвящена актуальной проблеме современного международного уголовного права — становлении правовой криминально-правовой квалификации преступления геноцида. Представлена история появления термина и его доктринальное развитие в правовом научном поле и конвенциональном закреплении.

Ключевые слова: международное уголовное право, преступления против мира и безопасности человечества, геноцид, уголовно-правовая ответственность.

Mokhonchuk, S. M. Definition Crime of Genocide: the Historical and the Conventional Assignment at the International Criminal Law

The article is devoted to the actual problem of the modern international criminal law-forming of the criminal-legal qualification of the crimes of genocide. The history of the term appearance and its doctrine development at the legal scientific field and conventional assignment have been given.

Key words: international criminal law, crimes against peace and security of the mankind, genocide, criminal-law responsibility.